

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені А. С. МАКАРЕНКА

БОРИСЕНКО Тетяна Вікторівна

УДК787.03(4)''18/19''

ХУДОЖНИЙ ОБРАЗ ПЕРПЕТУУМ МОБІЛЕ
В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ МУЗИЦІ
XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

17.00.03 – музичне мистецтво

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата мистецтвознавства

Суми – 2020

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано в Національній академії керівних кадрів культури і мистецтв, Міністерство культури та інформаційної політики України.

Науковий керівник:

доктор мистецтвознавства, професор,
АФОНІНА Олена Сталівна,
професор кафедри академічного і естрадного вокалу та звукорежисури Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв (м. Київ).

Офіційні опоненти:

доктор мистецтвознавства, професор
КАЛАШНИК Марія Павлівна,
завідувач кафедри музично-інструментальної підготовки вчителя Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди;

кандидат мистецтвознавства, доцент
ЛІГУС Ольга Марківна,
доцент кафедри музикознавства та музичної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка.

Захист відбудеться 03 липня 2020 року о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 55.053.04 у Сумському державному педагогічному університеті імені А. С. Макаренка за адресою: 40002, м. Суми, вул. Роменська, 87, ауд. 214.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка за адресою: 40002, м. Суми, вул. Роменська, 87.

Автореферат розіслано 03 червня 2020 року.

**Учений секретар спеціалізованої
вченої ради**

О. А. Устименко-Косоріч

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Європейська музична культура XIX – першої половини XX століття віддзеркалює поступовий розвиток науково-технічного прогресу та його значення у світогляді людини. Відчуття прискореного темпу соціокультурних процесів позначилося на творчості митців, а динаміка і рух стали домінантами часу. Художній образ перпетуум мобіле змінювався і набував нових якостей у музичних творах.

Перпетуум мобіле як науково-технічний винахід вивчається у фізиці (механіка), математиці тощо. Використання його у мистецтвознавстві та музикознавстві є свідченням універсалізації та актуалізації змісту поняття з набуттям художньо-образних конотацій у творах мистецтва. Безперервний рух або перпетуум мобіле в культурі та мистецтві усвідомлюється як художній образ, який утворюється певними засобами виразності та має узагальнюючий характер, що збігається з філософським розумінням символічності, незавершеності чи повторюваності руху.

Протягом часу художній образ перпетуум мобіле змінювався і набував нових якостей у музичних творах. З давніх рукописів відомо про його подвійний смисл – як природного вічного руху, що існує об'єктивно та штучного вічного руху, створеного людьми. Так, у творах митців XIX ст. домінували образи та символи природного руху. Реалії XX ст. змінили символіку перпетуум мобіле. Відповідно до цього у зразках зазначеного жанру оновлюється тематика і засоби виразності. Художні образи перпетуум мобіле реалізуються через загострення та психологізацію штучного руху.

Актуальність теми дослідження обумовлена вивченням впливу соціокультурних та науково-технічних змін на художню та музичну творчість. Перпетуум мобіле у творчості митців поєднує різні вектори, спрямовані на продукування образів руху, що відтворилися у стилістиці та засобах художньої виразності. Перпетуум мобіле втілюється як звукообраз в творах (або окремих частинах) і виявляється на композиційному (циклічність як формотворчий принцип, монотематизм) та синтаксичному рівнях організації музичного матеріалу (пульсація однакових тривалостей в мелодії або акомпанементі, остинатність, підпорядкованість безперервному наскрізному темпу). Прийоми, що використовуються композиторами при створенні звукообразів перпетуум мобіле, складаються з метроритмічних комплексів з повторюваними тривалостями у музичній фактурі та безпосередньо впливають на реалізацію основної ідеї твору.

На сучасному етапі наукового розвитку проблематика перпетуум мобіле в європейській музичній культурі у мистецтвознавстві, музикознавстві та культурології не вивчалась, що визначає перспективність і доцільність теми дослідження. Саме це зумовило вибір теми дисертаційної роботи «Художній образ перпетуум мобіле у європейській музиці XIX – першої половини XX століття».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана згідно з планами науково-дослідної роботи кафедри

академічного і естрадного вокалу та звукорежисури Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв та відповідає комплексній темі «Актуальні проблеми культурології: теорія та історія культури» (державний реєстраційний № 1154001572) перспективного та тематичного плану науково-дослідної роботи НАКККіМ. Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради НАКККіМ (протокол засідання № 9 від 26.04.2016 р.).

Мета дослідження – створити і теоретично обґрунтувати концепцію змін художніх образів перпетуум мобіле в європейській музиці ХІХ – першої половини ХХ ст.

Відповідно до визначеної мети в роботі поставлені наступні **завдання**:

1. На основі вивчення філософських, мистецтвознавчих і музикознавчих праць визначити універсальність феномену перпетуум мобіле;
2. Виявити специфіку художніх образів перпетуум мобіле в європейській музиці зазначеного у дисертації періоду;
3. Розкрити особливості художньо-стильових рішень перпетуум мобіле у музичних циклічних формах та мініатюрах ХІХ ст.;
4. Охарактеризувати художньо-образні конотації перпетуум мобіле в інструментальній музиці ХХ ст.;
5. Визначити спільні та індивідуальні риси шляхом аналізу музичних зразків перпетуум мобіле в інструментальній музиці ХІХ–ХХ ст.;
6. Обґрунтувати поняття про художньо-образні конотації перпетуум мобіле в українській інструментальній музиці ХХ ст.

Об'єкт дослідження – еволюція жанру перпетуум мобіле у європейському музичному мистецтві у ХІХ – першій половині ХХ ст.

Предмет дослідження – художні образи перпетуум мобіле в творах європейських композиторів.

Хронологічні межі дослідження охоплюють ХІХ - першу половину ХХ ст. В означений період динамічність руху стає однією з характерних рис музики, у зв'язку з чим перпетуум мобіле сформувався як художній образ. У другій половині ХХ ст. спостерігається зміна музичної парадигми з тенденцією до континуальності та медитативності (напр., Д. Лігеті «Атмосфери»), тому перпетуум мобіле в даних трансформаціях не розглядається.

Методологія дослідження ґрунтується на комплексному міждисциплінарному підході. Вивчення художніх образів перпетуум мобіле було здійснено завдяки введенню в роботу здобутків філософії, історії, культурології, мистецтвознавства, лінгвістики, соціології, музикознавства, психології та ін., з інтегруванням сучасних методів теоретичного мистецтвознавства та музикознавства (культурологічного, історичного, теоретичного, виконавсько-інтерпретологічного).

Теоретичну базу дослідження складають:

– *фундаментальні праці з філософії, естетики, теорії та історії культури та мистецтва* (Аристотель, М. Бердяєв, Т. Гуменюк, Г. В. Ф. Гегель, Й. Гейзінга, П. Герчанівська, Р. Декарт, Ф. Дессауер,

Л. Кияновська, Лао-Цзи, Ю. Лотман, Л. Мамфорд, Дж. Михайлов, П. Тілліх, Л. Уайт, О. Шпенглер, К. Г. Юнг, К. Ясперс);

– *науковий доробок зарубіжних вчених з семіотики* (Р. Барт, Л. Кропотова, К. Леві-Стросс, І. Стогній, Р. Хеттен), у т. ч. з *музичної семіотики* (Ю. Апресян, О. Козаренко, О. Потебня, Є. Харченко);

– *наукові розвідки з проблем смислової організації тексту зарубіжних (М. Гайдеггер, С. Неретіна, О. Стоянова, В. Телія, У. Еко) та вітчизняних вчених (І. Коханик, О. Маркова, В. Редя, Ю. Чекан, В. Шульгіна);*

– *праці, присвячені відображенню безперервного руху в різних видах мистецтва* (Н. Дмитрієва, Н. Калітіна, І. Нікітіна, О. Роден, М. Протас, В. Тасалов);

– *музикознавчі дослідження з проблем втілення перпетуум мобіле в музиці* (О. Алексеев, І. Васірук, Л. Кирилліна, Ю. Холопов, А. Ходос, В. Цуккерман, І. Ямпольський);

– *роботи щодо питань прояву символізму в мистецтві* (О. Афоніна, О. Зінкевич, О. Зосім, О. Лосев, В. Личковах, Л. Неболюбова, О. Овчарук, І. Пясковський, В. Редя, А. Холл);

– *праці, присвячені композиторській творчості* (М. Арановський, Б. Асаф'єв, О. Берегова, В. Задерацький, Г. Карась, А. Муха, Н. Пилипенко, М. Сабініна, М. Жерар, Р. Шалю, В. Жаркова, В. Холопова, Е. Чигарьова).

Методи дослідження. Для реалізації мети й розв'язання поставлених завдань у дисертаційному дослідженні використано комплекс взаємоузгоджених методів: *історіографічний* – для визначення історичних, культурологічних, мистецтвознавчих, соціологічних процесів розвитку, на тлі яких відбувалася динаміка символу перпетуум мобіле; *сонологічний*, що поєднав філософські, культурологічні та музикознавчі інтенції – для визначення ролі звукообразу перпетуум мобіле у загальній концепції творів; *емпіричний* – для виявлення музичних, літературних, художніх та інших образів перпетуум мобіле; *біографічний* – для дослідження специфіки творчості митців; *метод структурного та семантичного аналізу* – для обґрунтування художньо-образної конотації перпетуум мобіле; *музично-стильовий аналіз* – для опрацювання та характеристики загальних та індивідуальних ознак звукообразу перпетуум мобіле; *компаративний аналіз* – для виявлення спільних та відмінних рис перпетуум мобіле в музиці та інших видах мистецтва; *метод теоретичного узагальнення* – для підведення підсумків дослідження.

Матеріал дослідження складається з праць, присвячених генезису перпетуум мобіле, історії та теорії європейської культури та мистецтва. Для здійснення структурного та семантичного аналізу творів був використаний нотний матеріал, партитури музичних зразків перпетуум мобіле ХІХ – першої половини ХХ ст. (Ш. В. Алькана, Б. Бартока, С. Борткевича, Б. Бріттена, Ф. Мендельсона, О. Мосолова, М. Мусоргського, А. Онегера, Н. Паганіні, М. Равеля, М. Скорика, Б. Сметани, М. Сільванського, Ф. Шопена, Д. Шостаковича, Й. Штрауса, Ф. Шуберта та ін.) Для створення

теоретичної концепції художніх образів перпетуум мобіле були опрацьовані аналітичні музикознавчі праці, публікації у періодичних виданнях, аудіо- та відеоматеріали тощо.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає в тому, що в даній роботі *уперше*:

- створено концепцію художніх образів перпетуум мобіле в європейській музиці ХІХ - середини ХХ ст. Через реалізацію символів вічного руху виявлена їх специфіка в образах та засобах художньої виразності: підпорядкування безперервному наскрізному темпу, втілення образів природного (ХІХ ст.) та штучного (перша половина ХХ ст.) руху;

- розкрито відмінності художньо-стильових рішень перпетуум мобіле в інструментальній музиці ХХ ст. як втілення звукообразів зла, агресії, бездушної людини-машини;

- окреслено художньо-стильову палітру антимілітаристського тлумачення перпетуум мобіле у першій половині ХХ ст. (Б. Барток, С. Прокоф'єв, М. Равель, Д. Шостакович, А. Шнітке);

- визначено загальні риси звукообразу перпетуум мобіле: остинатність (Ш. В. Алькан, Б. Барток, Б. Бріттен, М. Равель, Д. Шостакович), механістичність (А. Онеггер, О. Мосолов, М. Сільванський), повторюваність ритмічних, фактурних та мелодійних формул (Ш. В. Алькан, Г. Малер, Н. Паганіні, М. Скорик, Ф. Шуберт, Ф. Шопен, Й. Штраус), монотематизм (А. Онеггер, М. Равель, Д. Шостакович, Й. Штраус), пантеїстичні мотиви (К. М. Вебер, Ц. Кюї, Ф. Мендельсон, Ф. Шуберт, Р. Шуман), глибокий психологізм (М. Мусоргський, Б. Сметана, Ф. Шуберт, Ф. Шопен);

- виявлено індивідуальні композиційні особливості перпетуум мобіле різних авторів: симфонізована фортепіанна фактура, перенасичена технічними прийомами (Ш. В. Алькан), узагальнююча функція символу перпетуум мобіле в циклічних формах (Ф. Шуберт), прийоми кіномонтажу (С. Прокоф'єв, М. Равель), колажу (Г. Малер), цитування з саркастичним інваріантом теми-прообраза (Д. Шостакович), яскрава театральність (С. Прокоф'єв), дзеркальна інверсія та полісемітність тематизму (М. Скорик), сонорна колористика (В. Бібик) та ін.

Удосконалено наукові положення про художньо-стильові ознаки перпетуум мобіле у романтичних мініатюрах та циклічних формах ХІХ ст.

Подальшого розвитку набули питання щодо особливостей втілення образів перпетуум мобіле в українській інструментальній музиці першої половини ХХ ст.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дисертації можуть використовуватись у сучасних мистецтвознавчих, музикознавчих і культурологічних дослідженнях. Також можуть бути включені в навчальні курси: «Інтерпретологія», «Історія музики», «Аналіз музичних форм», «Теорія та історія культури» та використовуватися у виконавських

дисциплінах: «Симфонічне диригування», «Камерний ансамбль», «Фортепіано», «Концертмейстерський клас» та ін.

Апробація результатів дослідження. Дисертація обговорювалась на засіданнях кафедр НАКККіМ та міжкафедральному теоретико-методологічному семінарі НАКККіМ (Київ, 2019), на міжнародних та всеукраїнських конференціях: «Молоді музикознавці» (Київ, 2016), «Культурно-мистецькі обрії 2016» (Київ, 2016), «Культурно-мистецьке середовище: творчість та технології» (Київ, 2016), «Мистецька освіта і культура України XXI століття: євроінтеграційний вектор» (Київ, 2016, 2017), «Традиции и современное состояние культуры и искусств» (Мінськ, Білорусь, 2016), «Креативні індустрії в сучасному культурному просторі» (Київ, 2016), «Topical problems of modern science» (Warsaw, 2017), міжнародний симпозіум до 50-річчя НАКККіМ «Культурні та мистецькі студії XXI століття: науково-практичне партнерство» (Київ, 2019).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації висвітлено у 15 одноосібних публікаціях, зокрема: 1 – у зарубіжному періодичному виданні (Польща, Варшава), 5 – у наукових фахових виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз даних, 9 – апробаційного характеру.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації, вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (197 найменувань). Загальний обсяг дисертації – 200 сторінок, із них основного тексту – 168 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтована актуальність обраної теми, окреслено об'єкт, предмет, мета і завдання, визначена наукова новизна та методи дослідження, теоретичне та практичне значення отриманих результатів, подано дані про апробацію, публікації, структуру та обсяг дисертації.

Перший розділ «Теоретико-методологічні засади дослідження перпетуум мобіле в європейській музиці XIX – першої половини XX століття» включає три підрозділи, в яких розкрито методи дослідження, зміст образу перпетуум мобіле, його генезис та інтерпретації в європейській культурі.

У підрозділі 1.1 *«Європейська музична культура XIX – першої половини XX ст. як відображення соціокультурних змін у міждисциплінарних та мистецтвознавчих дослідженнях»* виявлено основні теоретичні вектори дослідження образу перпетуум мобіле в інверсійному поєднанні технічного і гуманітарного дискурсів. Осмислення ролі перпетуум мобіле у мистецтві будується на основі наукових досягнень філософії, історії, культурології, фізики, соціології, мистецтвознавства. Для об'єднання внутрішніх зв'язків між різними науковими визначеннями поняття перпетуум мобіле розглянуті історичні фактори, що вплинули на формування культури Нового часу.

Перпетуум мобіле як напрямок експериментів був природно втілений у процес формування наукової картини світу. В технічному значенні

перпетуум мобіле – це уявний пристрій, що може рухатися безкінечно. Тому філософські думки щодо влаштування світу та людини в ньому як складного механізму (Ж. О. Ламетрі), невідворотності технічного прогресу (Д. Белл, Н. Бердяєв, Г. Гегель, К. Маркс, Л. Морган, А. Сміт, Е. Тоффлер, Л. Уайт, К. Ясперс) пов'язують символіку перпетуум мобіле з філософією техніки та поглядами еволюціоністів на європейську культуру.

У дослідженнях з філософії техніки розвинуто ідеї технічного прогресу, виявлено багато спільного між технічними винаходами і будовою людського тіла (Арістотель, Р. У. Емерсон, Е. Капп, Протагор, К. Ріттер), розроблено питання схожості творчої діяльності в технічній та гуманітарній галузях (А. Дюбуа-Раймон, М. Ейт, С. Флормен), відзначено роль техніки як способу виходу людства на вищій рівень свободи (Ф. Десауер, К. Ясперс). Натомість у Л. Мамфорда концепція техніки в суспільстві формулює соціальну модель військової машини, що екстраполювалась на всі історичні етапи розвитку людства. Означена думка знайшла підтвердження в антимілітаристських образах перпетуум мобіле у музичній культурі першої половини ХХ ст.

Дослідники шукали можливості створення перпетуум мобіле як пристрою, що позбавлений енергетичної залежності, оскільки розвиток економіки й техніки призводив до вичерпування енергетичного потенціалу планети. Не зважаючи на те, що наукові розвідки та експерименти щодо створення перпетуум мобіле європейськими вченими (Р. Аркрайт, Г. А. Беклер, Л. да Вінчі, К. Дреббель, М. А. Зімара, П. де Марікур, В. д'Оннекур, Е. Сомерсет, Дж. Стефенсон, Дж. Уілкінс, Р. Флудд, Дж. Хейвуд, К. Шив'єрс та ін.) не були реалізованими, однак вони сприяли важливим науковим відкриттям, наприклад, створенню Закону збереження енергії (перший Закон термодинаміки).

В культурі енергетичний чинник розглядався Л. Уайтом як показник рівня розвитку суспільства. Перпетуум мобіле в культурі набув символічного змісту. З'ясовано, що в безперервному русі перпетуум мобіле закладено незліченне повторення однакових дискретних складових. Саме у такому сенсі він близький до концепції культури Й. Гейзінга, в якій повторювані елементи складають ритуал або ситуацію гри.

Окреслено, що період (біля 500 р. до н.е. за К. Ясперсом), коли з'явилися багатонаціональні держави, сформувалися основні релігії та філософські напрямки, був найбільш імовірним для виникнення або розповсюдження символу перпетуум мобіле. Отже, перпетуум мобіле символізує відбиття соціокультурних змін у європейській культурі означеного періоду.

У підрозділі 1.2 *«Генезис символу перпетуум мобіле, його технічні та мистецькі конотації в європейській культурі ХІХ – першої половини ХХ ст.»* висвітлено різноманіття його матеріалізацій. Символ перпетуум мобіле як природний вічний рух існує об'єктивно, незалежно від бажання людини, що збігається з визначенням символів Уроборос, Бхавачакра – Колесо буття, коло. Природний вічний рух можна штучно відтворити. Зазначено, що перші

образи безперервного руху являли собою символічні картини світу в різних релігіях. Приміром, у даосизмі перпетуум мобіле передає образ світу, що рухається в часі, образ колообігу буття – сакральне колесо Лао-цзи. У трактаті Б. Ачар'я «Сіддхантасіромани» (близько 1159 р.) розглянуто технічне втілення перпетуум мобіле як зменшеної копії індуїстської картини світу, основним елементом конструкції якої є колесо. Окреслено, що духовний зміст перпетуум мобіле реалізується в мистецтві через знаки та символи за допомогою специфічних засобів виразності.

Середньовічна ідея перпетуум мобіле не отримала свого втілення як технічного пристрою, у результаті чого була визнана неможливість його реалізації (Л. да Вінчі, Г. Галілей, Дж. Кардано, С. Стевін та ін.). Означена думка підтверджувалася і з теологічної точки зору, оскільки Бог вважався єдиним джерелом руху (Р. Декарт). Окреслено, що у літературі перпетуум мобіле залишився символом на рівні назви (Н. Крандієвська-Толстая, М. Петропавловський (С. Карелін), П. Шеєрбарт, Є. Хаг, А. Чехов та ін.). Ідея перпетуум мобіле передана у творах О. Пушкіна («Сцени з лицарських часів»), О. Островського («Гроза»), М. Салтикова-Щедріна («Сучасна ідилія») через образи мрійників-винахідників, що свідчить про наскрізність теми перпетуум мобіле в літературі.

З'ясовано, що у скульптурі перпетуум мобіле через образи природного вічного руху втілено у таких митців як: Г. Вігеланд («Колесо Життя»), А. Голубкіна («Старість»), Т. Квесітадзе («Любов»), М. та Б. Мазури («Віра. Надія. Любов»), К. Міллес («Міллесгарден»), О. Роден («Поцілунок», «Вічна весна», «Любов, що втікає»), П. Соколов («Молочниця»). У кожному з цих творів перпетуум мобіле експлікується за допомогою індивідуальних жанрово-стильових засобів. Розвиток образу перпетуум мобіле у ХХ ст. віддзеркалює загострення соціальних конфліктів. Цю тенденцію виявляє скульптура «Месник» Е. Барлаха, що втілює антимілітаристську ідею.

Зазначено, що у живописі образ перпетуум мобіле передано за допомогою алегорій та символів. Образи пантеїстичного перпетуум мобіле створили О. Венеціанов («Женці»), Т. Жеріко («Перегони в Епсомі»). Перпетуум мобіле у вічному духовному пошуку втілив М. Врубель («Летючий Демон»). Натомість протиставлення пантеїстичного руху невідворотності техногенного перпетуум мобіле спостерігається у В. Тернера («Дощ, пар і швидкість»).

Виявлено, що образ перпетуум мобіле в театральному мистецтві фіксується в режисерських рішеннях, музичному супроводі, асоціативній знаковості. Режисер К. Люпа у постановці «Майстер і Маргарита» М. Булгакова передав перпетуум мобіле через нескінченну філософську рефлексію. Е. Някрошюс в спектаклі «Гамлет» У. Шекспіра використав перпетуум мобіле як основну ідею та музичний акомпанемент постановки.

У кіномистецтві реалізація перпетуум мобіле утворюється символами та знаками. У першій картині братів Люм'єр (1885) перпетуум мобіле – паротяг - був символом нової епохи (як і у живописі В. Тьорнера).

Кінострічка А. Ганса «Колесо» (історія Сізіфа ХХ ст.) продовжує осмислення соціально-технічних змін через штучне перпетуум мобіле. Природне перпетуум мобіле знаходить втілення у фільмах, присвячених спорту («Олімпія» Л. Ріфеншталь, «Спорт, спорт, спорт» Е. Клімова та ін.), танцям («Бал» Е. Скола, «Вічний рух» М. Меркель та ін.). Символами перпетуум мобіле пронизаний фільм І. Бергмана «Сьома печатка». Для українського «поетичного» кіно середини ХХ ст. перпетуум мобіле ідентифікується знаками: хрест, коло, маятник (Л. Осика «Камінний хрест», С. Параджанов «Тіні забутих предків», Ю. Ілленко «Білий птах з чорною ознакою», І. Миколайчук «Вавилон ХХ» та ін.).

На основі вивчення образів перпетуум мобіле у різних видах мистецтва встановлено, що символ є наскрізним для європейської культури, трансформуючись від романтичного пантеїзму у ХІХ ст. до імпресіоністичної колористики, психологічності, експресіонізму та ін. у ХХ ст.

У підрозділі 1.3 «Символ перпетуум мобіле у дослідженнях історії та теорії музики» розглянуто спрямування дослідження перпетуум мобіле в музикознавстві, дається визначення перпетуум мобіле в музиці.

У Середньовіччі на фоні Хрестових походів, зростанні кількості населення і міст відбувався динамічний розвиток ремесел. Нові пристрої та механізми (приливні млини, пісочний та механічний годинник, самопрядка, друкарський станок та ін.) давали приклади технічного тривалого руху, який віддзеркалювався і в музичній культурі. Відзначено, що коло (колесо) як означення перпетуум мобіле втілюється в музиці через форму побутової поліфонії – рондель, рота, ру (колесо) у ХІІІ ст., зокрема у творчості Г. де Машо. Його поетично-музичні твори у формі рондо нагадують колесо, аналогічне проекту Бхаскара, яке було описано в астрономічному кодексі короля Кастилії Альфонса Великого (1272). У теорії музики Середньовіччя символ перпетуум мобіле втілює римський філософ С. Боецій через подібне визначення основного напрямку світової музики (*mundana*). На думку вченого, вона реалізується в русі небесних сфер, взаємодії елементів та зв'язку пір року («Настанови до музики»).

Доведено, що у музикознавстві В. Цуккерман та І. Ямпольський характеризували перпетуум мобіле як моторний жанр. І. Ямпольський відмітив його характерні риси (безперервність та рівномірність руху однаковими тривалостями та динамічну форму, побудовану на безперервності розвитку), зауважив, що прототипи перпетуум мобіле зустрічаються в музиці Й. Гайдна.

Природа символів перпетуум мобіле збігається з теорією інтонації Б. Асаф'єва. Символіка перпетуум мобіле утворює музичну семантику, що впливає на зміст твору та віддзеркалюється в музичній семіотиці. Констатовано, що через музичну семантику (Л. Шаймухаметова) та семіотику (А. Акопян) перпетуум мобіле відбивається у музичному змісті (М. Арановський, Л. Казанцева, В. Холопова). З культурологічного боку перпетуум мобіле розглянуто у працях, присвячених жанру та стилю

(Є. Назайкінський, А. Сохор, С. Скребков). В представлених розробках кристалізовані методологічні основи історичного та теоретичного музикознавства щодо перпетуум мобіле.

У музиці ХХ ст. перпетуум мобіле постає втіленням образів зла, агресії (І. Барсова, І. Васірук, Л. Кирилліна, А. Сюарес та ін.) та конструктивістських тенденцій (Ю. Холопов). Перпетуум мобіле розглядається як «звукообраз» з позицій сонології (Дж. Михайлов) та постає символом образів радості та швидкої моторики (Л. Казанцева, О. Шмакова). Через інтонаційний образ світу як інформаційного поля навколишнього середовища перпетуум мобіле символізує технологічний рух ХХ ст. (Ю. Чекан). Сукупність образів перпетуум мобіле можна розглядати як універсальний текст, а його постмодерністські втілення співвідносяться з інтертекстуальністю (Р. Барт, Б. Гаспаров, Ж. Жанетт, Ю. Крістева, Ю. Лотман, С. Шип та ін.), що допомагає розкрити взаємовплив та когезію між символами перпетуум мобіле.

У роботі проаналізовано художні образи перпетуум мобіле в якості основної ідеї твору або окремого структурного підрозділу (частина сонати або глава роману) в різних видах мистецтва та історичному контексті. Зміст творів є головним критерієм відбору та порівняння досліджуваних об'єктів за допомогою компаративного аналізу. Отже, *перпетуум мобіле* – це символ *безперервного руху, який втілюється як звукообраз в музичному творі (або його частині) і виявляється на синтаксичному та композиційному рівнях організації музичного матеріалу*. А саме: рух однакових дрібних тривалостей в мелодії або акомпанементі, монотематизм як формотворчий принцип, остинатність, підпорядкованість безперервному наскрізному темпу. Визначено жанрову основу цього звукообразу: органна токато, жанрово-побутова, танцювальна музика, музика зображального, ілюстративного характеру.

У другому розділі «Перпетуум мобіле у музичних образах ХІХ століття» розкрито основні етапи виникнення та розвитку образу перпетуум мобіле у романтиків.

У підрозділі 2.1 «Символи перпетуум мобіле в романтичних мініатюрах ХІХ ст.» відзначено трансформації образу перпетуум мобіле у романтиків. Твір Н. Паганіні «Мото перпетуо» для скрипки з оркестром *op. 11 № 6* є одним із перших творів перпетуум мобіле серед романтичних мініатюр. Широкий діапазон руху швидкої мелодії, віртуозні фактурні прийоми, лапідарний оркестровий супровід, створюють відчуття безперервного руху. Зазначено, що «Мото перпетуо» втілює нову концертну парадигму та став поштовхом для створення віртуозних концертних п'єс (К. Бом, Ф. Рис, О. Новачек та ін.), що символізують безперервний рух. Для Й. Штрауса це слугувало підставою для іронії щодо показних віртуозів у творі «Перпетуум мобіле. Характерна фантазія для оркестру» *op. 257* (1861). Тут символіка безупинного руху міститься у відкритій незакінченій формі,

що позначена автором «*fine ad lib*». Диригент самостійно вибирає кількість повторів варіацій, що реалізують образ перпетуум мобіле.

Мініатюри перпетуум мобіле зі світлими пантеїстичними образами руху створювали Ф. Мендельсон («Вічний рух» *op.* 119, П'єса № 2 з «Характеристичних п'єс» *op.* 7 та Етюд № 2 *op.* 104 b), Ф. Шуберт («Експромт» D 899 № 2), Ц. Кюї («Спінато» № 12 *op.* 50). Лірико-психологічне забарвлення мають перпетуум мобіле у творах Б. Сметани (№ 3 з «Листків з альбому» *op.* 2), Р. Шумана («Дитячі сцени», «Гра у квача» № 3 *op.* 15), М. Мусоргського («Спогади з дитинства» № 2). У творі К. Дебюсі символіка перпетуум мобіле поєднує натуралістичну та техногенну конотації («Образи», перший зошит № 3 «*Mouvement*»). У творчості маловідомого в Україні Ш. В. Алькана образи перпетуум мобіле висвітлені у фортепіанних п'єсах «Залізниця», «Перпетуум мобіле», «Як вітер», що мають зображальний характер. Змалювати перпетуум мобіле у вищезазначених зразках допомагає перенасичена фактура, цитати, а дисонанси та різкі акценти додають образу динамічності в стилі декаданс.

У підрозділі 2.2 «Пантеїстичні образи перпетуум мобіле у циклічних формах XIX ст.» досліджені інтеграції перпетуум мобіле. З окремої мініатюри перпетуум мобіле стає частиною циклічних та крупних форм. Відзначено, що рондо К. М. Вебера з сонати для фортепіано *op.* 24 («*L'infatigable*» – «Невтомний») є прикладом перпетуум мобіле як невгамовного, життєрадісного образу. Натомість Ф. Шопен у фіналі Сонати № 2 реалізував протилежний за настроєм символ перпетуум мобіле. Це лиховісний образ, який звучить після похоронного маршу та загострює відчуття трагедії в циклі. Виявлено символіку перпетуум мобіле у циклі Ф. Шуберта на слова В. Мюллера «Прекрасна мірошниця», що втілюється через образ Струмка. На основі детального семантичного та формотворчого дослідження циклу зроблено висновок, що він реалізує міфологему «Шляху», характерну для романтичного напрямку.

Виразний образ перпетуум мобіле подано у Г. Малера в «Скерцо» III ч. Симфонії № 2, в образних алузіях якого відображено багатовекторність руху. Середньовічний текст, інтонації єврейського народного мелосу, саркастичні темброві характеристики оркестровки, танцювальна жанрова основа поєднуються за допомогою колажного методу стилю модерн. Зміст цієї частини передає протиставлення проповіді святого Антонія алегоричній аудиторії риб, відбувається сатирична трансформація християнського першоджерела. Тривіальні простакуваті мотиви гротескних образів зла у Г. Малера стали випереджальними для музики XX ст.

Отже, наведені зразки відбивають поступову зміну художніх образів перпетуум мобіле в романтичних мініатюрах та інструментальній музиці.

У третьому розділі «Образні характеристики перпетуум мобіле в європейській музиці першої половини XX століття» проаналізовано процес оновлення змісту музичних творів та засобів виразності. Художні течії першої половини XX ст. (функціоналізм, футуризм, конструктивізм)

представляють техніцизм у мистецтві з новими темами. Люди ототожнюються із механізмами, тиражуючи однакові дії та рухи. Машина стала головним символом часу та художнім образом перпетуум мобіле. На зміну мелодико-гармонічним традиціям романтизму з відтворенням внутрішнього світу людини прийшли інші образні характеристики: механістичність, остинатність, повторюваність. Представлені ознаки перегукуються із художніми образами перпетуум мобіле. Механістичний рух як втілення теми зла в музиці означеного періоду відмітили дослідники (І. Васірук, Л. Кирилліна).

У підрозділі 3.1 «*Перпетуум мобіле як втілення образу «людина-машина» в симфонічній музиці початку ХХ ст.*» підтверджується, що в цей період образи безперервного руху в музиці віддзеркалили технологічний прорив, який повністю змінив класико-романтичні традиції з характерними засобами музичної виразності. Виробничий процес ХХ ст. стрімко набував обертів, тому перпетуум мобіле можна вважати символом епохи. З'ясовано, що символ перпетуум мобіле у циклі С. Прокоф'єва «Сарказми» *op. 17* втілено через антигуманні образи. П'єса № 1 (*Tempetozo*) презентує іронічний образ зла в енергійному моторному «токатному» русі. Серед семантичних ознак цього твору тритонові ходи, загрозлива хроматика гармонії, постійна невблаганна пульсація. В третьому «Сарказмі» (*Allegro precipitato*) політональність (*fis-moll, b-moll*) збігається з ритмічною остинатністю. Крайні розділи тричастинної форми динамічні та підпорядковані наскрізному темпу. Четвертий «Сарказм» має ремарку *Stanzozo* (шалено, несамовито). Твір близький за настроєм до «Алегро барбаро» Б. Бартока, в якому тема, написана в пентатонічному ладу, поєднана з хроматичною гармонією. Дика сила «Алегро барбаро» втілена в різких динамічних сплесках, синкопах та постійному остинатному імпульсному русі. Відзначено експерименти з ладом та фактурою в творчих пошуках композиторів.

На початку ХХ ст. стрімкий розвиток техніки породжує новий, вражаючий за швидкістю транспорт. Динаміка життя диктує звукові замисли композиторів, що ближче співвідносяться з конкретною практикою рухів. Саме тому образи творів А. Онегера «Пасіфік – 231», «Регбі», «Симфонічний рух № 3», Д. Мійо «Блакитний експрес», «Сільськогосподарські машини», Ф. Пуленка «Прогулянки», О. Мосолова «Завод. Музика машин» уособлюють урбаністично-конструктивістське перпетуум мобіле початку ХХ ст. Виявлено, що символіка перпетуум мобіле закладена у назві і в поступальному рівномірному темпі фіналу Сонати для скрипки та фортепіано № 2 М. Равеля. Для циклу характерний монотематизм, який єднає полістилістику та багатожанровість, діатоніку, дисонанси та політональність. Блискучий фінал є детерміністським, філософським об'єктивізуючим центром твору. Традиції фінального перпетуум мобіле продовжує Соната для віолончелі та фортепіано *op. 65* Б. Бріттена. Фінал

«*Moto perpetuo*» має риси техногенної остинатності, втілює образ, ворожий всьому людському.

У підрозділі 3.2 «*Антимілітаристські образи перпетуум мобіле в симфонічній та камерно-інструментальній музиці першої половини ХХ ст.*» проаналізовано твори, які втілюють військову тематику образів перпетуум мобіле. Усі вони виникли як реакція на війни та катастрофи доби. Тема вселенського зла, смерті розглядалася митцями через особисте й загальне, що яскраво виявлено в «Болеро» М. Равеля. Всупереч традиційному погляду на «Болеро» як на позитивний яскравий балет, у творі втілений образ зла, яке краяло композитора протягом всього життя. Критики визнають «Болеро» подобою «Пляски смерті», що прилічує його до втілень звукообразу перпетуум мобіле ХХ ст. як автоматичного безперервного руху (Ж. Катала, А. Сюарес, Ж. Шантавуан). Постійне динамічне наростання сприяє злиттю, цілності варіаційної форми. Воно піднімається сходами до свого кульмінаційного піку. Кожен новий пласт звучання композитор вводить на субіто за рахунок збільшення складу інструментів, щільності оркестровки. В музиці це схоже з ефектом «напливу», наближення камери в кінематографі. Подібний прийом можна спостерігати в симфонічному русі А. Онегера «Пасіфік 231». Остинатність руху, що динамізується, приходить до своєї кульмінації, де відбувається єдина в творі модуляція, після чого основний ритмічний «риф» залишається сам-на-сам, бо мелодія зникає, залишаючи по собі лише хроматичні «схлипування» у саксофонів і тромбонів. Наголошено, що невідворотність руху, який поглинає мелодію, може трактуватися як тиск соціуму на індивідуума, аж до фізичного знищення останнього.

Виявлено, що принцип остинатності в «Болеро» М. Равеля був взятий Д. Шостаковичем в основу епізоду навали (ч. 1) у Сьомій симфонії. Ритмічна одноманітність, повторюваність теми (11 разів), потужний наступальний загрозливий рух втілюють образ перпетуум мобіле. Тема невігядлива та шлягерна, відмічено її механістичність та бездушність. В розгортанні військового маршу звучання загострюється за рахунок введення експресивних деталей. Монотематизм, покладений в основу формотворення, простежується у перевтіленні головної партії в образ навали. Він є «антиподом людяного» (М. Сабініна) на синтаксичному рівні організації матеріалу. На композиційному формотворчому рівні як символ мілітаризованої сили перпетуум мобіле слугує поляризації конфлікту.

Засвідчено продовження військової тематики у Восьмій симфонії Д. Шостаковича, композиційна основа якої будується на стрижні єдиного пульсу. В драматургічному наповненні частин окремо виділяється третя, звукообраз перпетуум мобіле в якій втілюється як неблаганність агресивного буття (Є. Мравінський). Розкриття ідеї через жанр у II і III частинах симфонії відбувається через марш – відомий образ військової сили, - та токату – образ невтомного руху (М. Арановський, М. Сабініна). Відмічена когезія з початком руху в «Пасіфік» та «маршем роботів» з фіналу Третьої симфонії А. Онегера через схожість колористичних прийомів

оркестровки. Токата є продовженням лінії перпетуум мобіле з початку ХХ ст. з подальшим переосмисленням втілення міфологеми «людина-машина». Через звукообраз перпетуум мобіле відзначено втілення жорсткого протистояння військової машини та людини. Зазначено, що мілітаристській тематиці присвячено три сонати для фортепіано (№ 6, 7, 8) С. Прокоф'єва. Знаменитий фінал Сонати № 7 *op.* 83 у формі токати реалізує звукообраз перпетуум мобіле, яскрава полюсна образність якого створена за допомогою прийомів театру та кіно (метод монтажу в формотворенні).

Відзначено, що образ перпетуум мобіле втілений у головній партії фіналу в «Концерті для оркестру» Б. Бартока - знаковому творі ХХ ст. У масштабному опусі з п'яти частин (належність до необарокових форм) змальована картина світу з драматичним центром (третья частина – плач по жертвах війни, трагедія всього людства), уособленням нахабства та зла в четвертій частині (тема, інтонаційно близька до арії «*Da geh ich zu Maxim*» з оперети Ф. Легара). Легковажна австро-німецька полька, подібна до другого епізоду теми навали Д. Шостаковича, є узагальнюючим символом вульгарного характеру образу насильства. Звукообраз перпетуум мобіле у фіналі має ознаки танцювальності та набуває оптимістичного характеру.

Виявлено, що «Симфонія в трьох частинах» (*Symphony in 3 Movements*) І. Стравінського є рефлексією на тему війни. Образ перпетуум мобіле в III частині сприймається як військова загроза. Мілітаристський образ створюється завдяки карбованому маршовому ритму, інструментовці, що імітує звучання духового оркестру, потворно-комічній динаміці туби. Калейдоскопічна форма складається з декількох епізодів. Тема маршу змінюється дуєтом фаготів (з різким амбівалентним характером), після чого марш набуває рис румби. Сам композитор говорив, що вона нагадує йому рух військових машин. Наступне фугато розвивається у варіаціях. Мілітаризований марш своїм остинатним, динамізованим рухом нагадує «Болеро» М. Равеля та втілює звукообраз перпетуум мобіле.

У підрозділі 3.3 «*Натуралістичні та техногенні образи перпетуум мобіле в українській музиці ХХ ст.*» розкрито засади, на яких українські митці віддавали перевагу мистецькому напрямку неоромантизму. Сформований під впливом філософії А. Шопенгауера та Ф. Ніцше, неоромантизм фокусував увагу на внутрішньому світу й характері людини, її вольових якостях. Виразні засоби стилю поєднували в собі прийоми символізму та імажинізму з його яскравими образами, а також футуризму з урбаністичними алюзіями. Зокрема, це стосується втілень техніцизму в музичних творах ХХ ст.

Відзначено, що техногенні тенденції віддзеркалилися в європейській культурі кінця ХІХ – початку ХХ ст. та відобразилися в українській музиці. Серед творів, в яких втілено образи перпетуум мобіле – етюд «Вічний рух» та частина «Мала Південна» з сюїти «У рідному місті» М. Сільванського. Етюд відрізняється похмурим настроєм та танцювальним рухом, створює алюзію з *dance macabre* (від фр. - танок смерті). Механістичний жорсткий рух ріднить цей твір із «Сарказмом» № 1 С. Прокоф'єва та «Алегро барбаро» Б. Бартока.

Частина «Мала Південна» змальовує жанрову картинку на харківській дитячій залізниці. Виділяються три основні фактурні складові I частини. Це репетиції акордами, інтенсивна діаграмність верхнього голосу, що має запитальний характер та квінтовий октавний стрибок в найнижчому регістрі. Енергетика перпетуум мобіле випромінює оптимізм дитячого сприйняття. Ці твори – «Вічний рух» та «Мала Південна» М. Сільванського з різних боків реалізують в музиці міфологему «людина-машина». Пантеїстичні образи перпетуум мобіле втілені композитором в етюдах «Стрімкий потік» і «Заметіль». Попри тематичний контраст у цих творах панує принцип монотематизму. Етюди «Стрімкий потік» та «Заметіль» М. Сільванського належать до неоромантичних п'єс, характерних виразною пейзажністю.

Обґрунтовано тенденцію втілення образів перпетуум мобіле в жанрі фуґи в ХХ ст. Відзначено, що перпетуум мобіле в фуґах уособлює механістичну силу, ворожу людині. Охарактеризовано образ перпетуум мобіле у фузі № 5 М. Скорика, що має наступальний, суворий характер. Виявлено інверсійність, полісемічний тематизм, контраст прелюдії імпровізаційного характеру та точно вивіреної фуґи, що складають основу мікроциклу. Образ перпетуум мобіле втілено в прелюдіях та фуґах № 5, 6, 19 В. Бібіка. Сонорне письмо композитора створює яскраву, фантастичну за колоритом картину безперервного руху. Тож перпетуум мобіле в музиці набуває актуальності та нових механістичних (у В. Бібіка), драматичних та трагічних (у М. Скорика) відтінків у ХХ ст.

Як універсальний символ, присутній в артефактах різних національних європейських шкіл, перпетуум мобіле постає чинником міжкультурної взаємодії та взаємовпливів у європейській музиці. В цьому загальнокультурному полі українські митці створили своєрідні самобутні звукообрази перпетуум мобіле. На основі аналізу української музичної спадщини щодо виявів безперервного руху в музиці вітчизняних митців, зазначено, що цей напрямок мистецтвознавства не є вичерпаним. Виявлені в ході роботи закономірності можуть стати основою для подальшого наукового осмислення розвитку жанру кінця ХХ – початку ХХІ ст.

У дисертаційній роботі здійснено теоретичне обґрунтування та запропоновано шляхи визначення художніх образів перпетуум мобіле в європейській музиці ХІХ – першої половини ХХ ст. Проведене дослідження й виконання поставлених мети та завдань надали підстави зробити такі **висновки**.

1. На основі вивчення філософських, мистецтвознавчих і музикознавчих праць визначено універсальність феномену та виявлено відмінність понять перпетуум мобіле. У точних науках – це визначення уявного пристрою з незкінченим рухом. У філософії - спільне між рухом макрокосму та мікркосму (Д. Белл, Н. Бердяєв, Г. Гегель, Ж. О. Ламетрі, Л. Морган, А. Сміт, О. Тоффлер, Л. Уайт, К. Ясперс). Наголошено на позитивній ролі технічного вектора (Ф. Десауер), означено роль перпетуум мобіле як військової машини в історії людства (Л. Мамфорд). У

культурології символічний зміст перпетуум мобіле простежений у концепції гри (Й. Гейзінга). У мистецтвознавстві перпетуум мобіле розглядається як жанр (В. Цуккерман, І. Ямпольський) та образ у музичному творі (І. Барсова, І. Васірук, Л. Казанцева, Л. Кирилліна, А. Сьюарес, Ю. Холопов, О. Шмакова).

На підставі представлених образів перпетуум мобіле виявлено їх трансформацію від пантеїстичних звукообразів ХІХ ст. до техногенних алюзій першої половини ХХ ст. На перетині століть звукообрази перпетуум мобіле змінюються на подоби зла (Ш. В. Алькан, Г. Малер, М. Равель). Доведено, що в музиці початку ХХ ст. перпетуум мобіле є одною із реалізацій образу «людина-машина» (А. Онеггер, Д. Мійо, О. Мосолов). Надалі міфологема «людина-машина» в музичній культурі набуває рис суперечності у зв'язку з війнами та протистоянням у світі. Тому звукообрази перпетуум мобіле відображають мілітаризований конфлікт (Б. Барток, А. Онеггер, І. Стравінський, Д. Шостакович та ін.).

2. Шляхом аналізу творів, що втілюють образ перпетуум мобіле, виявлено його специфіку в музиці. На основі образних характеристик перпетуум мобіле у роботі запропоновано класифікацію творів. Серед основних образних характеристик перпетуум мобіле:

- колооберт життя і смерті, одвічна циклічність (Ф. Шопен Фінал Сонати *b-moll*, Г. Малер Скерцо з Симфонії № 2);
- вічний двигун або машина (Ф. Пуленк «Прогулянки», М. Равель Фінал Сонати для скрипки та фортепіано);
- поступальний високо-енергетичний рух (образ потягу), який у ХХ ст. набуває ворожих всьому людському рис (Ш.В. Алькан «Залізниця», А. Мосолов «Музика машин», А. Онеггер «Пасіфік» та ін.);
- веретено, самопрядка, що за допомогою кругового обертального руху створює атмосферу нескінченної тяжкої рутинної роботи (Р. Вагнер II дія опери «Летючий Голландець», Ф. Шуберт «Гретхен за прядкою»);
- вічний рух як вияв загальнолюдського тріумфу, радості (Б. Барток Концерт для оркестру);
- рухлива ігрова ситуація (А. Онеггер «Регбі», М. Сільванський «Гра у квача», «Пінг-понг»);
- танець як вихор часу, спорт як прояв людського духу у вічному подоланні (Й. Гайдн Фінал фортепіанного Тріо *G-Dur Hob xv 25*, А. Онеггер «Регбі»);
- природний стихійний рух (Ш. В. Алькан «Як вітер», Л. Бетховен «Прометей», С. Борткевич Прелюдії № 3, 4 *op. 33*, К. М. Вебер Фінал Сонати для фортепіано *op. 24*, Н. Паганіні «Мото перпетуо», Ф. Шуберт «Бджілка»);
- образ зла, агресії, антипод людського (Б. Барток «Алегро барбаро», М. Равель «Болеро»);
- мілітаризована груба сила (А. Онеггер Симфонія № 3, «Симфонічний рух № 3», С. Прокоф'єв Фінал Сонати для фортепіано № 7, І. Стравінський «Симфонія в трьох частинах» (*Symphony in 3 Movements*), Д. Шостакович Симфонії № 7, № 8 та ін.).

3. Розкрито відмінності художньо-стильових рішень перпетуум мобіле у музичних циклічних формах і мініатюрах ХІХ ст., та визначено спільні риси жанрових зразків у романтиків. Визначено жанрово-стильові моделі: втілення пантеїстичних образів природного вічного руху відтворюється здебільшого у формі мініатюри (К. М. Вебер, Ц. Кюї, Ф. Мендельсон, Ф. Шуберт, Р. Шуман та ін.), глибоко психологічні образи перпетуум мобіле є переважно частинами циклічних творів (М. Мусоргський, Б. Сметана, Ф. Шуберт, Ф. Шопен). Одним з варіантів звукообразу перпетуум мобіле є міфологема «шляху» (Ф. Шуберт). В середині та наприкінці ХІХ ст. перпетуум мобіле стає формою втілення штучного вічного руху (Ш. В. Алькан, К. Дебюсі). Гротескний характер звукообразу зла в цих творах яскраво розкривається у творчості композиторів ХХ ст. (Г. Малер, А. Онеггер, Д. Шостакович та ін.).

4. Охарактеризовано художньо-стильові аспекти перпетуум мобіле в інструментальній музиці ХХ ст. Зазначено, що на початку століття образ перпетуум мобіле набуває рис техніцизму, що уможливило вияв у музиці протистояння «людина-машина» (О. Мосолов, А. Онеггер, Ф. Пуленк, С. Прокоф'єв). Персоніфікація перпетуум мобіле з образами зла відбувалася у циклічних творах (Б. Бріттен, А. Онеггер, М. Скорик, С. Прокоф'єв, Д. Шостакович, А. Шнітке та ін.). Доведено, що у часи Другої світової війни образ перпетуум мобіле набув антимілітаристського характеру (Б. Барток, Б. Бріттен, А. Онеггер, І. Стравінський, А. Шнітке, Д. Шостакович).

5. Визначено спільні та індивідуальні риси перпетуум мобіле в інструментальній музиці композиторів ХІХ – ХХ ст. на основі інтонаційних характеристик: техніцизм (шумові та звуконаслідувальні ефекти), остинатність, механістичність, повторюваність ритмічних, фактурних та мелодійних формул. Серед загальних композиційних прийомів виявлено: монотематизм, варіаційність, підпорядкування безперервному наскрізному темпу. Доведено, що звукообраз перпетуум мобіле в ХХ ст. втілюється здебільшого у крупних формах інструментально-симфонічних жанрів як окрема частина (Б. Бріттен, С. Прокоф'єв, М. Равель, Д. Шостакович), художнього образу твору (М. Равель) або провідної теми (Б. Барток, А. Онеггер, І. Стравінський, Д. Шостакович).

Проаналізовано індивідуальні композиційні особливості перпетуум мобіле різних авторів: симфонізована фортепіанна фактура, перенасичена технічними складнощами (Ш. В. Алькан), узагальнююча функція символу перпетуум мобіле в циклі (Ф. Шуберт), прийоми кіномонтажу (С. Прокоф'єв, М. Равель), колажу (Г. Малер), цитування з саркастичним інваріантом теми (Д. Шостакович), яскрава театральність (С. Прокоф'єв) та ін.

6. Обґрунтовано поняття про художньо-образні конотації перпетуум мобіле в українській інструментальній музиці ХХ ст. З'ясовано, що в українській інструментальній музиці першої половини ХХ ст. створювались неоромантичні зразки звукообразу перпетуум мобіле. Так, Прелюдії № 3, 4 *op.* 33 С. Борткевича презентують пантеїстичні образи. Водночас художні

образи перпетуум мобіле М. Сільванського відбивають як технологічний прорив, так і риси природнього вічного руху.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів теоретичного аналізу перпетуум мобіле в контексті художньо-образної інтерпретації європейської музики ХІХ – першої половини ХХ століття. Перспективними для подальших наукових розвідок залишаються напрями дослідження художнього образу в постмодерністських тенденціях кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. у світовій та українській музиці.

Основні наукові результати дисертаційного дослідження висвітлено в таких працях автора:

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Борисенко Т. В. Художньо-образні конотації «Перпетуум мобіле» в австрійській музиці ХІХ століття // Традиції і новації у вищій архітектурно-художній освіті : зб. наук. праць Харків. держ. акад. дизайну і мистецтв. Харків: ХДАДМ, 2017. Вип.4. С. 132–137.
2. Борисенко Т. В. Художньо-образні конотації «Перпетуум мобіле» в симфонічній та камерно-інструментальній музиці ХХ ст. (до 60-х років) // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури : зб. наук. праць. Київ: Міленіум, 2017. Вип. XXXIX. С. 215–226.
3. Борисенко Т. В. Феномен «Перпетуум мобіле» в музиці та образотворчих видах мистецтва // Культура і сучасність : зб. наук. праць. Київ: Міленіум, 2017. Вип. 1. С. 92–99.
4. Борисенко Т. В. Генезис феномена «Перпетуум мобіле» // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури : зб. наук. праць. Київ: Міленіум, 2016. Вип. 37. С. 20–29.
5. Борисенко Т. В. Стилістичний аналіз фортепіанних мініатюр Миколи Сільванського. *Мистецтвознавчі записки*: зб. наук. праць. Вип. 39. Київ: Міленіум, 2018. С. 274–283.

Праці у наукових зарубіжних виданнях:

6. Борисенко Т. В. Художній образ перпетуум мобіле в сонаті для віолончелі та фортепіано Б. Бріттена. *International journal of innovative technologies in social science* 7(19), October 2019, Warsaw, Poland p.3–7.

Статті в інших наукових виданнях

7. Борисенко Т. В. Мілітаристські конотації «Перпетуум мобіле» в інструментально- симфонічній музиці ХХ століття. *Topical problems of modern science*: зб. мат. міжн. наук.-практ. конф. Вип. 4. 18 листопада 2017 р. Warsaw. С. 21–24.
8. Борисенко Т. В. Формування жанру «Перпетуум мобіле» в музиці. *Молоді музикознавці*: зб. мат. міжн. наук.-практ. конф. 8–10 січня 2016 р. Київ: КІМ ім. Р.М. Глієра, 2016 . С. 212–213.

9. Борисенко Т. В. «Перпетуум мобіле» в музиці Й. Гайдна. *Мистецькі обрії – 2016*: зб. мат. заочної Міжн. наук.-теоретич. конф. 4 лютого 2016 р. Київ: НАКККіМ, 2016. С. 16–19.

10. Борисенко Т. В. Загальні та індивідуальні риси «Перпетуум мобіле» в музиці. *Культурно-мистецьке середовище: творчість та технології*: зб. мат. Міжн. наук.-творч. конф. 21 квітня 2016 р. Київ: НАКККіМ, 2016. С. 49–51.

11. Борисенко Т. В. «Перпетуум мобіле» в романтичній музиці. *Креативні індустрії в сучасному культурному просторі*: зб. мат. Міжн. наук.-практ. конф. 26 травня 2016 р. Київ: НАКККіМ, 2016. С. 25–27.

12. Борисенко Т. В. Феномен «Перпетуум мобіле» в музикознавстві. *Мистецька освіта і культура України XXI століття: євроінтеграційний вектор*: зб. мат. міжн. наук.-практ. конф. 12–13 травня 2016 р. Київ: НАКККіМ, 2016. С. 179–182.

13. Борисенко Т. В. Образ «Перпетуум мобіле» в образотворчих видах мистецтва (на прикладі скульптури). *Традиції і сучасний стан культури і мистецтва 2016*: зб. мат. міжн. наук.-практ. конф. 24-25 листопада 2016 р. Мінськ, Беларусь: 2016. С. 60–64.

14. Борисенко Т. В. Риси «Перпетуум мобіле» в камерно-інструментальній музиці ХХ століття (на прикладі Сонати для скрипки і фортепіано № 1 А. Шнітке). *Трансформаційні процеси в мистецькій освіті та культурі України XXI століття*: зб. мат. VI міжн. наук.-творч. конф. 25–26 квітня 2017 р. Київ: НАКККіМ, 2017. С. 108–111.

15. Борисенко Т. В. Перпетуум мобіле в музиці. *Культурні та мистецькі студії XXI століття: науково-практичне партнерство*: мат. міжн. симпозіуму до 50-річчя НАККіМ 6 червня 2019 р. Київ. С. 131–132

АНОТАЦІЇ

Борисенко Т. В. «Художній образ перпетуум мобіле у європейській музиці ХІХ – першої половини ХХ століття». – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 17.00.03 – Музичне мистецтво. – Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, Суми, 2020.

У дисертації досліджено художні образи перпетуум мобіле у творчості європейських композиторів ХІХ – першої половини ХХ століть (Ш. В. Алькана, Б. Бартока, С. Борткевича, Б. Бріттена, К. М. Вебера, Г. Малера, О. Мосолова, Ф. Мендельсона, А. Онеггера, Н. Паганіні, С. Прокоф'єва, М. Равеля, М. Сільванського, Д. Шостаковича, Ф. Шуберта та ін.). Мета роботи полягає в обґрунтуванні концепції художніх образів перпетуум мобіле в європейській музиці означеного періоду, виявленні їх специфіки, виходячи з особливостей художньо-стильових та формотворчих рішень у різних композиторів.

Охарактеризовано трансформації звукообразу перпетуум мобіле від романтичних пантеїстичних утілень XIX ст. до антимілітаристських образів безперервного руху першої половини XX ст. Визначено загальні (остинатність, механістичність, повторюваність, монотематизм) та індивідуальні (фактурні, композиційні, семантичні) риси звукообразу перпетуум мобіле. Удосконалено поняття про українську інструментальну музику першої половини XX ст. через виявлення образів перпетуум мобіле, що відзеркалено у неоромантичних традиціях. Обґрунтований універсальний характер образу безперервного руху, що має трансісторичне та інтернаціональне значення в європейській музиці.

Ключові слова: перпетуум мобіле, художній образ, звукообраз, романтизм, неоромантизм, техніцизм, модернізм, міфологема.

Борисенко Т. В. «Художественный образ перпетуум мобиле в европейской музыке XIX - первой половины XX века». – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения по специальности 17.00.03 – Музыкальное искусство. – Сумской государственной педагогический университет имени А. С. Макаренки, Сумы, 2020.

В диссертации исследованы художественные образы перпетуум мобиле в творчестве европейских композиторов XIX – первой половины XX веков (Ш. В. Алькана, Б. Бартока, С. Борткевича, Б. Бриттена, К. М. Вебера, Г. Малера, В. Мосолова, Ф. Мендельсона, А. Онегера, Н. Паганини, С. Прокофьева, М. Равеля, М. Сильванского, Шостаковича, Ф. Шуберта и др.). Цель работы заключается в обосновании концепции художественных образов перпетуум мобиле в европейской музыке определенного периода, выявлении их специфики, исходя из особенностей художественно-стилевых и формообразующих решений у различных композиторов.

Охарактеризованы трансформации звукообразов перпетуум мобиле от романтических пантеистических воплощений XIX в. к антимилитаристским образам непрерывного движения первой половины XX в. Определены общие (остинатность, механистичность, повторяемость, монотематизма) и индивидуальные (фактурные, композиционные, семантические) черты звукообраза перпетуум мобиле. Усовершенствовано понятие об украинской инструментальной музыке первой половины XX в. через выявление образов перпетуум мобиле, которые отражены в неоромантических традициях. Обоснован універсальний характер образу перпетуум мобіле, який має трансісторичне і інтернаціональне значення в європейській музиці.

Ключевые слова: перпетуум мобиле, художественный образ, звукообраз, романтизм, неоромантизм, техницизм, модернизм, мифологема.

Borisenko T. V. Artistic Image of Perpetuum Mobile in European Music of the 19th - First Half of the 20th Century. – The manuscript.

The dissertation explores the artistic images of the perpetuum mobile in the works of European composers of the 19th - first half of the 20th centuries (Sh.

V. Alkan, B. Bartok, S. Bortkevich, B. Britten, K. M. Weber, A. Onener, G. Mahler V. Mosolov, F. Mendelssohn, N. Paganini, S. Prokofiev, M. Ravel, M. Silvansky, D. Shostakovich, F. Schubert and others). The purpose of the work is to substantiate the concept of artistic images of perpetuum mobile in European music of a certain period, to identify their specifics, based on the features of art-style and form-making decisions of various composers.

The transformations of the sound images of the perpetuum mobile from the romantic pantheistic incarnations of the 19th century to the anti-militaristic images of the continuous movement of the first half of the twentieth century are characterized. The general (ostinatism, mechanistic, repeatability, monothematism) and individual (textured, compositional, semantic) features of the sound image of the perpetuum mobile are determined.

The concept of Ukrainian instrumental music of the first half of the twentieth century is expanded through the revealed images of the perpetuum mobile, depicted in neo-romantic traditions.

The universal nature of the perpetuum mobile image, which has transhistorical and international significance in European music, is substantiated.

Since the symbol of perpetual motion comes from Eastern philosophy, came to European culture in various incarnations - from technical reminiscences to images in various fields of art, the study of his artistic images required an interdisciplinary nature of research. The work uses the achievements of historical, philosophical, art, philological, culturological, natural sciences, etc. Science. Due to this, different and common features in the characteristics of artistic images of perpetual motion in the European musical culture of the XIX - XX centuries are generalized. Man-made civilization, in the conditions of which humanity has existed for the last centuries, is gaining more and more influence on all spheres of human life, from social conditions and relations to the inner spiritual world. Production, research, education, culture are general social factors that operate on technological schemes, have the ability to change rapidly. As a result, human individuality must meet the requirements of society, be mobile in order to adapt to the fleeting rhythms of modern life. In these conditions, musical culture, which, on the one hand, is a reflection of socio-cultural changes, and on the other - accumulates spiritual artistic achievements, is an inexhaustible source of wisdom of mankind. From this point of view, the study of embodiments of continuous motion provides an opportunity to illuminate the sound image of perpetual motion machine as a universal phenomenon that reflects the technological impact of civilization on culture.

Keywords: perpetuum mobile, artistic image, sound image, romanticism, neo-romanticism, technicalism, modernism, mythologem.

Підписано до друку 01.06.2020. Формат 60x90/16. Гарн. News Times.
Друк ризогр. Папір офсет. Умовн. Друк. Арк.. 0,9.
Тираж 100 прим.

Надруковано в редакційно-видавничому відділі
СумДПУ імені А. С. Макаренка

40002, м. Суми, вул. Роменська, 87